

В цьому короткому нарисі автобіографічного кінооповідання автор поспішає зробити відразу деякі визнання: в його реальний повсякденний світ що не день, то частіше починають вторгатися спогади.

Що викликає їх? Довгі роки розлуки з землею батьків, чи то вже так положено людині, що приходить час, коли вивчені в давно минулому дитинстві байки й молитви виринають у пам'яті і заповняють всю її оселю, де б не стояла вона.

А може, те й друге разом і в такій же мірі, як і непереможне бажання, перебираючи дорогоцінні дитячі іграшки, що завжди десь проглядають в наших ділах, усвідомити свою природу на ранній досвітній зорі коло самих її первісних джерел. І перші радощі, і вболівання, і чари перших захоплень дитячих...

До чого ж гарно і весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, кропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

— Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізрастало. Коли вилізає з землі всяка рослиночка, ото мені радість,— любила проказувати вона.

Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вміщалися в ньому. Вони лізли одна на одну, переплітались, душилися, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

А малини — красної, білої! А вишень, а груш солодких, було. як наїсися,— цілий день живіт як бубон.

І росло ще, пригадую, багато тютюну, в якому ми, маленькі, ходили, мов у лісі, в якому пізнали перші мозолі на дитячих руках.

А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин. Там неслися кури нишком од матері і різне дрібне птаство. Туди ми рідко лазили. Там було темно навіть удень, і ми боялись гадюки. Хто з нас у дитинстві не боявся гадюки, так за все життя й не побачивши її ніде?

Коло хати, що стояла в саду, цвіли квіти, а за хатою, проти сінешніх дверей, коло вишень,— поросла полином стара погребня з одкритою лядою, звідки завжди пахло цвіллю. Там, у льоху, в присмерку плигали жаби. Напевно, там водилися й гадюки.

На погребні любив спати дід.

У нас був дід дуже схожий на бога. Коли я молився богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібнофольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи своїх молитов.

У неділю перед богами горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди набиралось повно мух. Образ святого Миколая також був схожий на діда, особливо коли дід часом підстригав собі бороду і випивав перед обідом чарку горілки з перцем, і мати не лаялась. Святий Федосій більш скидався на батька. Федосію я не молився, в нього була ще темна борода, а в руці гирлига, одягнена чомусь у білу хустку. А от бог, схожий на діда, той тримав в одній руці круглу сільничку, а трьома пучками другої неначе збирався взяти зубок часнику

Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. І була в нього велика грижа ще з молодих чумацьких літ. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був письменний по-церковному і в неділю любив урочисто читати псалтир. Ні дід, ні ми не

розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця, що надавала прочитаному особливого, небуденного смислу.

Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка — коричнева, як гречаний мед чи стара халява. Зрештою, мати крадькома таки знищила псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись палити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі.

Любив дід гарну бесіду й добре слово. Часом по дорозі на луг, коли хто питав у нього дорогу на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном, гукав услід подорожньому:

— Прямо, та й прямо, та й прямо, та й нікуди ж не звертайте!.. Добра людина поїхала, дай їй бог здоров'я,— зітхав він лагідно, коли подорожній нарешті зникав у кущах.

— А хто вона, діду, людина ота? Звідки вона?

— А бог її знає, хіба я знаю... Ну, чого стоїш як укопаний? — звертався дід до коня, сідаючи на воза.— Но, трогай-бо, ну...

Він був наш добрий дух лугу і риби. Гриби й ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кіньми, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом — з усім живим, що росло і рухалось навколо.

А коли ми ото часом наловимо волоком чи топчійкою риби і принесемо до куреня, він, усміхаючись, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу:

— А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба. От колись була риба, щоб ви знали. Ото з покійним Назаром, хай царствує, як підемо було...

Тут дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставали дихати і бити комарів на жижках і на шиї, і тоді вже комарі нас поїдом їли, пили нашу кров, насолоджуючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидались у Десні між зірками, а ми все слухали, розкривши широко очі, поки не повергались в сон у запашному сіні під дубами над зачарованою річкою Десною.

Найкращою рибою дід вважав линину. Він не ловив линів у озерах ні волоком, ні топчійкою, а якось неначе брав їх з води прямо руками, як китайський фокусник. Вони ніби самі пливли до його рук. Казали, він знав таке слово.

Влітку дід частенько лежав на погребні ближче до сонця, особливо в полудень, коли сонце припікало так, що всі ми, й наш кіт, і собака, і кури ховались під любисток, порічки чи в тютюн. Тоді йому була найбільша втіха...

Більш за все на світі любив дід сонце. Він прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок. Так під сонцем на погребні, коло яблуні, він і помер, коли прийшов його час.

Дід любив кашляти. Кашляв він часом так довго й гучно, що скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити. Його кашель чув увесь куток. Старі люди по дідовому кашлю вгадували навіть погоду.

Часом, коли сонце добре припече, він аж синів увесь від кашлю і ревів, як вовк чи лев, хапаючись обома руками за штани, де була та грижа, і закарлюючи догори ноги, зовсім як маленький.

Тоді Пірат, що спав біля діда на траві, схоплювався спросоння, тікав у любисток і з переляку гавкав уже звідти на діда.

— Та не гавкай хоч ти мені. Чого б ото я гавкав,— жалівся дід.

— Гав-гав!

— Та щоб бодай тобі кістка в горло! Кахи-ках!..

Тисячі тонесеньких дудочок раптом загравали у діда всередині.

Кашель клекотів у нього в грудях, як лава у вулкані, довго і грізно, і дуже нескоро після найвищих нот; коли дід був уже весь синій, як квітка крученого панича, вулкан починав діяти, і тоді ми тікали хто куди, а вслід нам довго ще неслися дідові громи і блаженне кректіння.

Тікаючи од дідового реву, одного разу стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн. Тютюн був високий і густий-прегустий. Він саме цвів великими золотими гронами, як у попа на ризах, а над ризами носилися бджоли — видимо-невидимо. Велике тютюнове листя зразу обплутало мене. Я упав в зелену гущавину й поліз попід листям просто до огірків.

В огірках теж були бджоли. Вони порались коло цвіту і так прудко літали до соняшника, до маку — й додому, і так їм було ніколи, що, скільки я не намагавсь, як не дражнив їх, так ні одна чомусь мене й не вкусила. А бджоляче жало хоч і болить, зате вже коли почнеш плакати, дід уже чи мати дають зразу мідну копійку, яку треба прикладати до болючого місця. Тоді біль швидко проходив, а за копійку можна було купити у Масія аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора.

Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас рівними кучерявими рядочками скрізь поміж огірків. Я оглянувся, чи не дивиться хто. Ніхто не дививсь. Навколо тільки дрімучий тютюн, мак та кукурудзяні тополі й соняшники. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло. Одні тільки бджоли гудуть та десь з-за тютюну, від погребні, доносивсь дідів рик. Тут ми з Піратом і кинулись до моркви. Вириваю одну — мала. Гичка велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солодка. Я за другу — ще тонша. Третю — тонка. А моркви

захотілось, аж тремчу весь! Перебрав я цілий ряд, та так і не знайшов ні одної. Оглянувся — що робить? Тоді я посадив усю моркву назад: хай, думаю, доростає,—а сам подався далі шукати смачного.

Довго щось ходив я по городу. Після моркви висмоктував мед з тютюнових квітів і з квітів гарбузових, що росли попід тином, пробував зелені калачики і білий, ще в молоці, мак, покуштував вишневого клею з вишень, понадкушував на яблуні з десяток зелених кислих яблук і хотів уже йти до хати. Коли ж дивлюсь: баба снує коло моркви, дідова мати. Я — бігом. А вона — зирк та за мною. А я тоді — куди його тікати? — повалив соняшника одного, другого:

— Куди ти, бодай тобі ноги повсихали!

Я в тютюн. "Побіжу,— думаю,— в малину, та рачки попід тютюном". Пірат за мною.

— Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки і ноги поламало! А бодай би ти не виліз з того тютюну до хторого пришествія! Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морковочка зів'яла від твоїх каторжних рук!

Не вдаючись глибоко в історичний аналіз деяких культурних пережитків, слід сказати, що у нас на Україні прості люди в бога не дуже вірили. Персонально вірили більш у матір божу і святих — Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона. Вірили також в нечисту силу. Самого ж бога не те щоб не визнавали, а просто з делікатності не наважувались утруждати безпосередньо. Прості люди хорошого виховання, до яких належала і наша сім'я, повсякденні свої інтереси вважали по скромності не достойними божественного втручання.

Тому з молитвами звертались до дрібніших інстанцій, до того ж Миколая, Петра та інших. У жінок була своя стежка: вони довіряли свої скарги матері божій, а та вже передавала сину чи святому духу — голубу.

Вірили в свята. Пригадую, баба часто казала мені: "А щоб тебе побило святе різдво",—або: "Побий його свята паска".

Отже, кинувшись через тютюн у сад, прабаба бухнулась з розгону на коліна. Отак, як дід любив сонце, так його мати, що її, як я теж аж потім довідався, звали Марусиною, любила прокльони. Вона проклинала все, що попадалось їй на очі,— свиней, курей, поросят, щоб не скугикали, Пірата, щоб не гавкав і не гидив, дітей, сусідів. Кота вона проклинала щодня по два-три рази так, що він трохи згодом був якось захворів і здох дес у тютюні.

Вона була малесенька й така прудка, і очі мала такі видющі й гострі, що сховатись од неї не могло ніщо світі. Їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити й дня. Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст невинним потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. У неї тоді блищали очі й червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі.

— Мати божа, царице небесна,— гукала баба в саме небо,— голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святим твоїм омофором! Як повисмикував він з сирії землі оту морковочку, повисмикуй йому, царице милосердна, і повикручуй йому ручечки й ніжечки, поламай йому, свята владичице, пальчики й сугавчики. Царице небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні божого гromу. Миколаю-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сідлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...

Баба хрестилася в небо з такою пристрасстю, аж торохтіла вся од хрестів.

А в малині лежав повержений з небес маленький ангел і плакав без сліз. З безхмарного блакитного неба якось несподівано упав він на землю і поламав свої тоненькі крила коло моркви. Це був я. Причаївшись у малині за смородиною, я слухав бабiniх молитов, як заворожений. Я боявсь поворухнути пальцем, щоб часом мати божа не побачила з неба, що я тут у малині. Навіть Пірат і той дивився з-під смородини на бабу з переляком.

Не знаю, чим би закінчились бабiniх молитви. Може, мені тут би й повикручувало руки й ноги, коли б раптом не почувсь з погребні лагідний голос діда, що прокинувся од бабiniх молитов.

— Мамо, а чи не принесли б ви мені мисочку узвару? — звернувся він до своєї матері.— Так чогось у животі пече!

— Га? Це ти тут лежиш, бодай ти не встав!

І понеслася бабина гроза на погребню.

— Зараз принесу, бодай тебе пранці з'їли, щоб ти їв і не наїдався, щоб тебе розірвало, щоб ти луснув був маленьким!..

Баба пішла до хати, а бог дивився їй услід з погребні і тихо посміхався.

Про що говорили дід і баба за узваром, я не чув. Не до узвару вже мені було і не до розмов. Я тихо поповз у малинову гущавину, майже аж до гадюк, не знаючи, куди подітися і що робить.

"Ех, якби оце мені вмерти тут у малині. Хай тоді шукають, хай плачуть наді мною, приплакують, хай жаліють, який я був ловкий хлопчик, свята душечка. Хай потім понесуть мене до ями, а я коло ями як оживу, та чого коло ями, я ще раніше оживу, та як схоплюсь, а баба як побіжить куди-небудь і не вернеться, а ми тоді до хати та за коливо". Я дуже люблю

коливо. У нас уже вмерло п'ять хлопчиків і дві дівчинки. Вони повмирали маленькими.

Мені захотілось до хати. Я поліз попід тином, поза купою гною, мимо гарбузиння, увійшов тихо в темні сіни й спинивсь перед хатніми дверима.

"Зараз увійду й побачу все".

В мене захолинуло всередині, неначе я наївся м'яти. Одчинив двері.

Хто й коли збудував нашу хату, які майстри — невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця, між грушею і погребом, і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата. Одне, що не подобалося в ній, і то не нам, а матері,— вікна повростали в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не питаючись — можна? Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам, малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, так видно й соняшник, і груші, й небо. А на білій стіні під богами, аж до мисника, висіло багато гарних картин — Почаївська лавра, Київська лавра, вид Ново-Афонського, Симоно-Кананитського монастиря поблизу міста Сухума на Кавказі. Над лаврами трималися в повітрі божі матері з рушниками і білі ангели, як гусаки, крилаті.

Але картиною над картинами була картина страшного божого суду, що її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам — бабі, дідові і батькові. Вона була така страшенна й разом з тим повчальна, що на неї боявся дивитися навіть Пірат. Верхню частину картини займав дід і всі святі. Посередині лізли з домовини мерці — одні до раю вгору, інші вниз. Через усю картину серединою і по всьому низу викручувався великий голубий ужака. Він був набагато товщий від тих ужак, що ми колись убивали в гарбузах. А під ужакою, внизу, геть-чисто все горіло, як на пожарі, то було пекло. Там горіли грішні душі і чорти. А в самому низу картини, в окремих клітках, було ще намальовано щось на

зразок виставки чи преїскуранта кар за гріхи. Хто брехав чи дражнився, — висів у вогні на гаку за язик. Хто не постив,— за живіт. Хто їсть нишком у піст стоянку чи жарить яєчню з салом,— той на гарячій сковороді голим задом, хто лаявся, той, навпаки, лизав сковороду язиком.

Багато було різних гріхів і багато кар, але ніхто їх чомусь наче і не боявся.

Спочатку я просто жахався цієї картини, а потім поволі звик, як солдат на війні звикає до грому гармат.

В нашій сім'ї майже всі були грішні: достатки невеликі, серця гарячі, роботи і всякого неустройства тьма, а тут ще й фамільна приверженість до гострого слова, тому хоч й думали інколи про рай, все-таки більше сподівалися на пекло внизу картини. Тут уже всі мали свої місця.

Батькові наливали в рот чорти гарячу смолу, щоб не пив горілки і не бив матері. Баба лизала гарячу сковороду за свій довгий язик і за те, що була велика чаклунка. Діда (мати божилася, що це правда) тримав у руках сам диявол за те, що він чорнокнижник і що, читаючи по неділях волшебний псалтир, закликав її, і тому вона третій рік все хворіє; що ту чорну книгу вона часто рвала нишком на шматки і розкидала у хліві, в кошарі, в гарбузах, у малині, а вони ніби зліталися самі до шкіряної палітурки. Крім того, дідовому покійному батькові Тарасу колись давно, ще за старих часів, змій носив уночі гроші в трубу.

І дійсно, в нижньому правому кутку картини у диявола в руках сидів дід. Правда, він не дуже був схожий на нашого діда, бо був голий, як у бані, і борода була в нього не біла, а руда, присмалена вогнем, а волосся на голові стояло сторч і аж цвірчало в полум'ї. Калитка з грішми була у діда в руках.

Старший мій брат Оврам був давно уже проклятий бабою, і його гола душа давно летіла стрімголов з лівого верхнього кутка картини прямо в пекло за те, що драв голубів на горищі і крав у піст з комори сало. Крім того, Оврамова душа любила молочні плівки, і він здирав їх з гладішок у погребі і в коморі.

Сама мати божилася, що буде в раю між святими, як боляща великомучениця, що годує ворогів своїх — діда й бабу — та догоджає їм.

Мати молилася святому Юрію Побідоносцеві, що топтав змія лошаком, і отак благала потопити її ворогів — батька, діда й бабу, що занапали її життя.

Мати клялася, що коли вона, будши ще дівкою, спала в коморі, святий Юрій раз з'явився їй у сні в білих ризах, на білому коні, з довгим списом і, коли вона вже з переляку почала стогнати, спитав її:

— Це ти, Одарко?

— Я.

— Не бійся, се я, святий Юрій, приснився, щоб подати тобі знак. Ой будеш же тепер ти, Одарочко, робити моїм іменем людям добро...

З того часу, щось років через десять чи двадцять, мати об'явила себе ворожкою і почала лікувати людей від зубів, пристріту й переляку, хоч і сама хворіла.

— Ось де я, гляньте,— було показувала вона на якусь святу душу коло божої матері угорі картини страшного суду.— Бачите?

Мати так часто тикала пучкою в цю праведну душу, що у душі вже замість лиця стала коричнева пляма, як столиця на географічній карті. Але трохи згодом материні діла похитнулись. Якось вона довго не давала

бабі їсти. А баба тоді взяла та й накупила у церкві свічок проти матері, та й поставила їх перед богом сторч догори. А од цього вже ніяка людина не могла попасти в рай. Мати з того часу почала сильно нездужати, і її став часто по ночах душити домовик. Він жив у нас в комині і в трубі. Голосу не подавав, кажуть, ніколи і схожий був на вивернутий чорним хутром угору кожух.

Фактично, святим був на всю хату один я. І от скінчилася моя святість. Не треба було чіпати моркви. Хай би собі росла. А тепер я грішний. Що ж мені буде?

Увійшовши до хати, я тихо підкрався до страшного суду і почав пильно, якимось зовсім по-новому розглядати пекельні кари, змальовані внизу картини. Нагору я боявся піднімати очі. Там мене вже не було.

Якої ж бо кари заслужила моя свіжа грішна душа? Очевидно, за перший гріх все-таки невеличкої, отак не більше за оцей вогонь по кісточки, що в лівому кутку. Ай-ай-ай...

Я подивився востаннє вгору на святих, де сидів увесь їхній комітет, і мені так стало жаль, що я вже не їхній, а тут-о, на віки вічні в пеклі, так стало жаль мені, що не витримав, притулив голову до пекла, якраз під дідовою калиткою, і гірко заплакав.

Од споглядання пекельних кар мені почало щось пекти в п'ятах, і я прудко побіг через сіні і двір до клуні навшпиньки, немов по гарячій сковороді, що її лизала баба язиком. Тоді в газетах ще нічого не писали про мої аморальні вчинки, хоч я добре пам'ятаю, що світ, якому я належав тоді, дуже гостро реагував на мій одчайдушний крик на сковороді: залопотівши крильцями, над хатою звилися голуби, закудкудахкали кури заскугикали поросята. Пірат прокинувся і гавкнув спросоння: "А хто там мені бігає по двору?" Вслід за тим зловісно рипнули двері, і на порозі темної комори появилася баба:

— Чого ти ревеш, бодай тобі кістка в горло?! Щоб ти кричав і не переставав! — І зразу до матері божої в небо: — Мати божа, цариця небесна! Як не дає він мені покою, не дай йому ні на тому світі, на ні сьому!.. — Потім уздріла в небесах голубів над хатою та до голубів: — Голубоньки мої, святі заступники! Та щоб же не бачив він вашого пір'ячка святого і не чув вашого туркоту небесного! Щоб не вийшло з нього ні кравця, ні шевця, ні плотника, ні молотника...

Далі баба почала творити про мене пісню, виспівуючи її, як колядку:

Та ні орача в полі-і-і, ні косарика в лузі,

Не дай бо-оже.

Та ні косарика в лузі, ні купця в дорозі,

Ой ні купця в дорозі, ні рибалочки в морі.

Потім, коли голуби посідали на стріху, вона знов перейшла на урочисту прозу:

— Покарайте його, святі голубоньки, і ти, мати божа, такою роботою, щоб не знав він ні сну, ні відпочинку, і пошліть йому, благаю вас, такого начальника...

Докладної характеристики майбутнього начальник я вже не чув. Мені було не до начальства. Рятуватись треба, поки не пізно. Заліз я хутко в старий човен, що стояв у клуні в засторонку, і почав думати, що мені робити для поновлення святості.

От тоді-то вперше в житті і вирішив я творити добрі діла. "Не буду,— думаю,— їсти скромного цілий тиждень! Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче, і почну ходити до церкви". Далі я подумав, дивлячись на ластівок: "От коли б повипадали з кубла ластовенята! Я

зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала Сусу Христу".

Але ластовенята не падали. Пороззявлявши роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах.

"Що ж його зробить? — думав я, залишивши ластівок.— Піду на вулицю шанувати великих людей. Дід казав, що за це прощається багато всяких гріхів на тім світі. Піду знімати перед ними шапку й казати "здрастуйте". Шапка якраз валялась в човні. Це була старенька дідова шапка. Тепер уже нема таких шапок. Не шиють, та й колодок таких уже нема. Вона була товста і своїм виглядом дуже нагадувала мідний казан. І важка теж була, як добрий казанок.

Спочатку вона довго лежала в сінях під ступою. Кішка виводила в ній кошенят, а зараз кошенят баба потопила в копанці і шапку викинула в човен, тому і пахла вона вже не дідом, а котами. Проте розбиратись ніколи було. Аби було що зняти з голови для пошани. Я надів шапку по самий рот і вийшов за ворота.

Вулиця була порожня. Всі дорослі працювали в полі. Тільки коло крамниці, на ганку, якраз проти колодязного журавля, сидів у чорному сурдугі крамар Масій, дуже схожий на ластівку. Але перед Масієм я не хотів знімати дідової шапки. Дід казав, що у Масія не було душі, а тільки сама пара, тому він і обдурював усіх, хто тільки до нього не заходив. За це бог справедливо покарав його, повелівши злодіям своїм обікрасти його крамничку карбованців, казали, на десять, після чого жінка й діти його довго верещали й плакали і сам він голосно кричав од бідності й накликав на всіх холеру. Наш батько хоч і сміявся з Масія, як з блазня, проте жалів і в лиху годину завжди допомагав йому й ні разу не зачепив, навіть нетверезий.

Де ж його найти людину для пошани? Обійшовши в розпуці чимало безлюдних провулків, я нарешті збагнув, що треба зразу починати від старого сусіда Захарка. Він-то вже напевно сидить коло хати.

Дід Захарко був коваль, хоч я ніколи не бачив, аби він щось кував. Все моє життя він ходив повз нашу хату з цілим снопом довгих вудок і так гупав чобітьми, що ми прокидалися вночі, як од грому, коли він повертався часом з рибалки. У нього були великі чоботи і такі важкі ноги, що, здавалося, під ним вгиналася земля. І ходив він трохи ніби присідаючи, як на сіні чи на ступі. Борода в нього була, як і в нашого діда, зовсім уже сива, тільки посередині, там, де був рот, неначе ткнуло щось рудим квачем.

Після рибалки дід Захарко запалював цигарку і довго сидів біля хати на колодці, дивлячись в одну точку, немовби на поплавок. Курив він такий лютий тютюн, що коло нього ніхто не міг стояти близько. Його обходили кури й поросята. Собаки оббігали городами, а невістка Галька спала в коморі, і часто бідкалася нашій матері, що дід її задушить своїм тютюном, і викидала його свитку надвір. Казали, що Захаркового запаху боялась навіть риба і тому погано клювала. Діда здалека було чути нюхом. Коли він проходив повз нашу хату, над вулицею довго висів тютюновий слід. Сей слід тютюновий висітиме ще колись в моїх картинах про рідну землю, де складе мій предок востаннє всі свої мозолі поверх білої сорочки під яблунею серед яблук і груш, і морква житиме в картинах, і гріх, і бабині прокляття, а тим часом іду я, засмучений хлопчик, до старого коваля спокутувати перший гріх.

— Здрастуйте, діду! — сказав я, знявши обома руками шапку, і швидко пішов далі.

Одповіді не було. Дід мене не помітив.

"Мабуть, не почув,— подумав я.— Треба вернутись назад і сказати ще раз, голосніше".

— Здрастуйте, діду! — промовив я ще раз тремтячим голосом, скинувши оту важку шапку, і став прислухатись, чи не скаже дід Захарко чого, чи не одпуститься мені хоч трохи гріхів. Але дід не подавав голосу. Що його робить? Куди податись?

Я вийшов з провулка на вулицю в надії, що таки зустріну когось, кого б міг вшанувати. Та вулиця булаЦ порожня. Навіть Масій і той кудись щез. У мене защеміло в горлі, а тут ще шия почала боліти од шапки. Я постояв трохи і пішов ще раз до діда творить добрі діла.

— Діду, здрастуйте! — сказав я йому, спинившись.

— Та йди ти під три чорти! Не дратуй мене, крутишся тут, нечистий вас носить! — розгнівався дід.

Почувши отакі слова, я з переляку аж підскочив. Страждання мої були безмірні. В тяжкому розпачі, забувши вмить про порятунок грішної душі, прудко дременув додому. Проскочивши тихенько через двір у клуню, знову ліг у човні на дідове хутро й подумав:

"І нащо я народився на світ? Не треба було родитися.— Потім вирішив: — Засну. Засну і виросту у сні. Дід казав, що я уві сні расту".

Отак міркуючи, поплакав я трохи, згадавши страшний суд, подививсь на ластовенят і, згорнувшись у бубличок, жалібно зітхнув. Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю неприємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або коли довго йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку, чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоною дзюбкою скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн. Неприємно, як батько приходить додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходить босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно

дивитись на великий вогонь, а от на малий — приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять, приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінні. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з людьми. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, проходячи повз нас, казав: "Здрастуйте". І любив, коли дід одказував: "Дай бог здраствувать". Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на заході сонця. Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися, лежачи, на зоряне небо. Любив засинати на возі і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів — у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду у присмерку, коли падають вони несподівано в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плода. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.

Але більше за все на світі любив я музику. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав що більш за все я любив слухати клепання коси. Колі тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько клепати косу під хатою в саду, ото й була для мене найчарівніша музика. Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобрішав і кинувся до роботи. Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху — косовицю. Я пам'ятаю його з самого малечку.

— Цить, Сашко, не плач,— приказував мені прадід Тарас, коли я починав чогось там ревти,— не плач, дурачок. Приклепаємо косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосячимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші.

І я примовкав, а Тарас тоді, дідів батько, брав мене на руки і розповідав про Десну, про трави, про таємничі озера — Дзюбине, Церковне, Тихе, про Сейм. А голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти й добро.

— Напораєм сіна та наваримо каші. Не плач, хлопчику.

І я примовкав тоді, потім тихенько, самими кінчиками пальців, одривавсь від землі і зразу ж опинявся на Тихому, на Церковному, на Сеймі. Це були найкращі в світі озера й річки. Таких більш нема й не буде ніколи ніде.

Отож, кажу, міркуючи собі в човні на кожусі, поволі затулив я очі. Мені не стало темно в голові. Заплющуючи очі, й по цей день я ще не маю темряви в душі. Ще світить мозок мій невпинно і ясно, освітлюючи видиме і невидиме без всякого числа і часом без порядку в безмежній низці картин. Картини плывуть, линуць води Дунаєм, Десною, весняна вода на Десні, Дунаї. Хмари по небу плывуть вибагливо й вільно і, плывучи в просторах голубих, вчиняють битви і змагання в такому числі, що коли б одну тисячну долю судилось приборкати і поставити в ясний книжковий чи картинний ряд, не даром жив би я на світі і отягчав начальників і соглядатаїв своїх не даром.

Чого тільки не бачив я на самому лише небі! Хмарний світ був переповнений велетнями і пророками. Велетні і пророки невпинно змагались у битвах, і дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи в смуток.

Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь — в дубовій вербовій корі, в старих пеньках, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах. На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп. Все жило в моїх очах подвійним життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне, давно десь бачене, уявлене й пережите.

Ну що ж це я роблю? Мені треба писати про човен, а я забув і пишу про хмари. Про старий отой човен у клуні в засторонку, про човничок отой...

Отак міркуючи собі, поволі затулив очі і вже почав рости. Аж ось потроху, тихо-тихо, човен наче захитався піді мною і поплив з клуні в сад по траві поміж деревами й кущами повз погребню й любисток, проплив повз діда. Дід чомусь став маленький, меншенький від мене. Він сидів у баби на руках у білій сорочці і лагідно всміхався мені вслід. А човен понесло й понесло через сад, пастівник — на Заріччя, з Заріччя мимо хуторів — на Десну.

Заграй, музика, заспівайте, ангели в небі, пташки в лісі, жабоньки попід берегами, дівчаточка під вербами. Я пливу за водою. Я пливу за водою, і світ пливе наді мною, пливуть хмари весняні — весело змагаються в небі, попід хмарами лине перелітне птаство — качки, чайки, журавлі. Летять чорногузи, як чоловіки у сні. І плав пливе. Пропливають лози, верби, в'язи, тополі у воді, зелені острови.

Отаке, ну таке пак щось гарне приснилось у човні. Забув. А може, й не снилось, може, й справді було на Десні? Було-таки й справді, та вельми давно вже минуло й розгубилось на шляхах, і вже ніколи не вернеться святість босоногого дитинства. І тютун уже не зацвіте для мене поповими ризами, і не злякає мене страшний божий суд, якщо вже не злякав людський.

Одні тільки бажання творити добрі діла й zostались при мені на все життя.

Повечорів мій день, туман поле ясне укриває, і я дивлюсь, хвилюючись, навколо,— треба мені поспішати. Гості пливуть на вербових човнах, хвиля хвилю з-за Десни доганяє, часті думи з далекого теплого краю везуть мені...Чого тобі? Ну, що тобі?..

Доглядали мене змалечку аж чотири няньки. Це були мої брати: Лаврін, Сергій, Василько й Іван. Пожили вони щось недовго, бо рано, казали, співать почали. Було як вилізуть всі четверо на тин, сядуть рядочком, як горобці, та як почнуть співать. І де вони переймали пісні, і хто їх учив? Ніхто не вчив.

Коли вони померли від пошесті зразу всі в один день, люди казали: "Ото господь забрав їх до свого ангельського хору". Вони справді виспівали всі свої пісні за маленький свій вік, ніби віщуючи коротку свою мить.

Недаром деякі жіночі тонкі душі не витримували їхніх концертів. Жінки дивилися на них, і, сумно хитаючи головами, хрестилися, і навіть плакали, самі не знаючи чого: "Ой не буде добра з цих дітей..."

Сталося це, кажуть, якраз на зелену неділю. Лихо прийшло в нашу хату біленьку. Мені тоді ще перший рік минав.

Довідавшись на ярмарку в Борзні, що дома діти загибають з невідомої хвороби, батько ударив по конях. Як він промчав ті тридцять верстов, нещадно б'ючи коней, аби швидше нас врятувати, як гукав на Десні перевозу і як далі летів — про це довго гомоніли подорожні. А дома вже бачили тільки, як ударився він мокрими кіньми в ворота, аж ворота розбилися, і покалічені коні попадали в кривавій піні. Кинувся батько до нас, а ми вже мертві лежимо, один лиш я живий. Що діяти? Бити матір? Мати напівмертва. Гірко заплакав наш батько над нами:

— Ой сини мої, сини! Дітки мої, соловейки!.. Та чого ж так рано відспівали...

Потім він називав нас орлятами, а вже мати — соловейками. А люди ридали і довго жаліли, що ні рибалок не вийде вже з нас, ні косариків у лузі, ні плугатарів у полі, ані вже воїнів славних.

З чим порівняти глибину батькового горя? Хіба з темною ніччю. В великім розпачі прокляв він ім'я боже і бог мусив мовчати. Явився він тоді йому у всій своїй силі, напевно, батько кинувся б і прохромив його вилами або зарубав сокирою.

Попа він вигнав геть із двору і заявив, що сам буде ховать дітей своїх.

Подібний вибух розпачу і гніву, вже не на бога, а на нас, дорослих, бачили в нього над Дніпром, через півстоліття, коли вдруге плакав він на покинутих київських горах, докоряючи нам усім до одного. Правий був чи не правий поневолений старець, не нам його судити. Адже давно відомо вже, що сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння. А кого вже, кого не потрясало життя!

Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в полоні у сумного і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу скоринкою хліба, щоб не покrapать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість. Зневажав начальство і царя. Цар ображав його гідність миршавою рудою борідкою, нікчемною постаттю і що нібито мав чин нижче за генерала.

Одне, що в батька було некрасиве,— одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і лахміттям. Іде було з шинку додому, плете ногами, дивлячись у землю в темнім смутку, аж плакати хотілось мені, сховавшись в малині з Піратом. І все одно був красивий,— стільки крилося в нього багатства. Косив він чи сіяв, гукав на матір чи на діда, чи посміхався до дітей, чи бив коня, чи самого нещадно били поліцаї,— однаково. І коли він, покинутий всіма на світі вісімдесятилітній старик, стояв на майданах безпритульний у фашистській неволі і люди вже за старця його мали, подаючи йому копійки, він і тоді був прекрасний.

З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів,— він годивсь на все. Багато наробив він хліба, багатьох нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку.

У виконання вічного закону життя, схиливши сиву голову, шапку знявши й освятивши мислі мовчанням повертаю я прибитий журбою талант свій до нього, нехай сам продиктує мені свій заповіт. Ось він стоїть передо мною далеко на київських горах. Прекрасне лице його посиніло від німецьких побоїв. Руки й ноги спухли, і туга залила йому очі слізьми, і голос уже однімає востаннє навіки. І я ледве чую оте далеке його: "Діточки мої, соловейки..."

Якось однієї ночі в нашій хаті, що, як відомо, вже вросла по вікна в землю, сталось дві події.

Проснувшись ранком на печі, де спав я в просі чи в житі,— ой брешу, — в ячмені,— прокинувшись, отже в теплом душістому зерні, чую — щось твориться у хаті незвичайне, мов у казці: дід плаче, мати плаче, курка в сінях кудкудаче, і пахне чимсь, ніби церковним. А надворі Пірат лютує на старців. А старці вже, чую, рипають у сінях і шарять по дверях, шукаючи клямку. Я розплющую очі і не встигаю ще як слід прочуматись,

аж мати підходить до запічка і простягає на піч руки з ночвами, а в ночвах, сповите в білих пелюшках, як на картині, дитя.

— Ти вже проснувся, синочку? А я тобі ляльку принесла, дівчинку. Ось бачиш яка!

Я глянув на ляльку. Вона мені зразу чомусь не сподобалась. Я її навіть трохи злякався: мордочка з кулачок і сиза, як печене яблуко.

— Яка красива. Ну лялечка! — ніжно і зворушливо промовила мати.— І позіхає, глянь. Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка...

На щасливому матиному лиці, що сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози. Що мати була дуже тонкосльоза, ми знали всі добре. "Але чого їй зараз плакати?" — подумав я.

— Чого це ви, мамо?..

— Це я плачу для діда, щоб не обижавсь, нехай йому добра не буде, — радісно прошепотіла вона мені на ухо,— Знаєш, яке у нас диво сталося?

— Яке?..

— А пропав вже я тепер, сиротинка! Кахи! — почувся раптом розпачливий дідів вигук, після чого дід заревів від такого шаленого кашлю, що крейда посипалась із стелі на долівку. Тільки в дудочках і півниках, що вигравали в дідовому кашлі, десь проривалась одчайдушна туга. Я тоді швидко підводжусь і — зирк через комин: ой! Прабаба лежить на столі під богами, дідова мати. Згорнувши ручечки і теж по-своєму неначе посміхаючись, що вже ніхто тепер її не буде ні дратувати, ні докоряти довгим життям, набігавшись і наколовши босі ноги за сто з чимсь років, лежить тихесенько вже головою до царів, і князів, і страшного суду. Закрились всевидящі вічки, ущухла народна пристрасна

її творчість, і всі її прокляття немовби вилетіли з хати разом з душею. Ой коли б хто знав, яка то радість, коли вмирають прабаби, особливо зимою, в стареньких хатах! Яка то втіха! Хата враз стає великою, повітря чисте, і світло, як у раю. Я хутко злізаю на запічок, звідти плигаю в дідові валянці і повз старців вибігаю стрімголов надвір. А надворі сонце гріє. Голуби літають, ніким не прокляті. Пірат веселий грає ланцюгом і дротом. На драній стрісі півень піє. Гуси з кабаном їдять щось з одного корита в повній згоді. Горобці цвірінькають. Батько труну струже. Сніг розтає. Із стріх вода капле, із стріх вода капле... Так я тоді зліз на купу лози та й ну гойдатися, та й ну гойдатися, та й ну гойдатися. А по дорозі з відрами по воду іде дід Захарко, дід коваль Захарко, іде дід Захарко.

— Ой діду, діду, у нас баба вмерла. Їй же богу, правда,— гукнув я, щасливий, і почав реготати.

— Ух ти, розбійник! — розсердився Захарко.— Так тобі вже смішно, усе тобі смішно, ось я тобі зараз!.. Гей!

Де ж не взявся рудий бичок Мина, що любив дукатись, бо різки свербіли, а тут ще до боків кізяки примерзли і живіт лоскотали. Так він тоді, відчинивши хвіртку отими рогами, що так засвербіли, і — гуру до Захарка! А той почав лаяти проклятого Мину і з криком: "Рятуйте, кишки випускає!" — упав у калюжу. Ой, як не побачить наш вірний собака, що Піратом звався, як дукає Мина коваля Захарка, як торохтять відра, кудкудачуть кури, батько труну робить, із стріх вода капле, та як не возгавкає! Затахкали качки, засичали гуси, полякались кури, горобці хто куди киш! А він, клятий, ой, як не підскочить, і, забувши, певно, що на прив'язі, кинувсь доганяти Мину, і протяг на дроті через двір крещендо таку гучну ноту, що дріт обірвався!

На якусь мить настала тиша. Над хатою піднялись у небо голуби, знаменуючи мир і благодать. Я захлинався від щастя і так насміявся, що продовжувати письмом в такому жанрі вже не вистачає сил. Тому, аби не впасти змалечку в символіку чи біологізм, перейду краще на побутову прозу, тим більше, що вона вже сама наближається.

З правого і з лівого боку від колодязя з-за клуні журавлиними ключами появляються нові старці. Почувши, певно, нюхом бабин мертвий дух, сліпці безпомилково звертають з великої дороги в нашу вуличку і зразу починають співать:

Ті-гі-ла-а ваші ляжуть черв'ям на росточеніє-е.

Кості ваші прийме сира мати зе-ге-мля-а,

Тоді не допоможуть ні друзі, ні браття,

Тільки вам допоможе милостиня ва-га-ша-а!

Обвішані великими торбами, звівши більма, мовби посміхаючись у небо, вони співали своїх моторошних пісень, тримаючись одне за одного й за довгі посохи. От на них з лютим гавкотом і кинувсь Пірат. Він ненавидів старців, крім того, йому хотілось прислужитися батькові, що теж ненавидів жебрацтво. Тільки забув необачний Пірат, що сліпі мають свою коварну поведенцію, в чім він зразу й пересвідчився на власній спині.

— Ой-ой-ой! — жалібно заскиглив він, коли старечий ватаг Богдан Холод оперезав його посохом по спині.

Тепер уже нема таких старців. І молитов, і торб у бідності нема. Немає вже ні сліпоти, ні більм таких шалених на очах, ні кривизни в ногах, ані горбів... Перевелися й щезли разом з куркулями.

Мати боялась і ненавиділа старців, але наділяла їх завжди щедро. Вона була гонориста, і їй дуже хотілось, аби хоч сліпі вважали її за багату.

Старців налізло повен двір. Богдан Холод, могутній і вже літній їх ватаг, не любив ходити з торбою по хатах. Не подобались йому ні люди,

ні собаки, і невідомо — був він сліпий чи видющий. Він дививсь тільки вниз і мав такі насуплені брови, що з-під них, якщо й були в нього очі, нічого, крім землі під ногами, не було йому видно. А страшний був такий, що перед ним запиралися всі двері і примовкало все в хатах і сінях, аж поки не одійде. Тому він майже не ходив нікуди і данину свою збирав, сидячи коло базару на розі. Він не просив її, він вимагав. Його оглушливий лютий голос не годивсь для прохання.

— Подайте мені! Або копійчку!.. Або бубличка!.. Або яблучко!..— гукав він грізним хрипким басом, повним незадоволення й досади.— Ну-бо, люди, ну!.. давайте-бо, що милість ваша! Подайте, ну що-небудь!..— І коли довго ніхто не обзивавсь на його заклики, він люто гепав палицею об землю.— Га! А бодай вам добра не було, вовки б вас загризли... По-да-айте!!!

Одного разу, вдаривши отак костуром об землю, він до смерті перелякав доньку справника Конашевича, що йшла замріявшись на побачення до якогось панича.

— Ай,— зойкнула панночка і стрибнула як несамовита.— Спасі-і-те!

— Подайте!..

На другий день поліцей Овраменко понизив старця в правах: він заборонив йому сидіти біля ринку. Холод осів на околиці, на безлюдді, під старим хлівом, де його потроху замучили жорстокі діти околишніх міщан.

— Туди йому й дорога, ідолу. Людей хоч не буде лякати,— сказав наш батько й плюнув.— Не старець, чорт його бери, а наче дуб, розбитий громом.

Батько ставився із зневагою до Холода і сам не знав за що, мабуть, за марно погублену силу чи за пропащий богатирський голос, що завжди повергав його в смуток. Взагалі батько так ненавидів всякий недостаток,

що навіть саме слово "бідність" не вживав відносно своєї особи. Замість "моя бідність" він міг сказати "моє багатство", наприклад: "Моє багатство не дозволяє купити мені нові, пробачте, чоботи".

З усіх старців батько визнавав тільки одного — Кулика. І хоч Кулик, одягнений у чемерку і великі незносимі чоботи, здавався зовні багатшим від батька, він не жалів для нього милостині і ніколи не образив його словом. Він шанував мистецтво. А Кулик завжди ходив з бандурою і співав не про божественне. Батько шанував у Куликові зовнішню пристойність митця. Сам же батько, хоч і мав вигляд переодягненого у поганющу одягу артиста імператорських театрів, співати не вмів. Лише іноді, напившись з сусідом і другом своїм Миколаєм Тройгубом, пробували удвох співати своєї єдиної бурлацької, згадуючи бурлакування на Дону, та по Каховці, та по каховських степах запорозьких:

Чувалы тяжелы, да плечушки болят, эх!

Да лучше бы я нанялся судном бортижать,

Лучше бы я нанялся... Э-эх! Да судном бортижать.

Ой да за рюмочку водки... и... и!..

Далі пісня не йшла. Вони тягли її, як важку берлину проти води, але спів чомусь розповзався і вщухав від нестройності голосового ладу. Тоді співці переставали диригувати один одному руками і примовкали, прикро дивуючись своєму співацькому невмінню, і стихали вже, і випивали мовчки, щось там нукаючи і тяжко зітхаючи: "Ой-ой-ой... ну!.."

Так. Отже, на чому ми спинились? На старцях.

Гукає в калюжі дід коваль Захарко. Мина хоче діда прохромить рогами. Голуби у небі. Із стріх вода капе. Про пекельні муки співають старці. Пірат скаженіє. Поверх купи гною півень курку топче. Горобці на

клуні. А я на лозі. Я гойдаюсь на мокрій лозі, і кашляю гучно, й регочу, щасливий: я чую весну. І так мені гарно. Все таке веселе. І пахне все гноем, пахне мокрим снігом, мокрою лозою.

— Та-ту-у! Бичок діда топче!

— Де?

— У калюжі-і! — кричимо разом з півнем.

Жили ми в певній гармонії з силами природи. Зимою мерзли, літом смажились на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна пливла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом Десна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку. І тут починалась наша слава.

Як ми з батьком і дідом рятували людей, корів і коней, про це можна написати цілу книгу. Це був мій дошкільний героїзм, за який мене тепер, напевно, послали б до Артеку. Тоді артеків ще не знали. Давно це діялось. Забув, котрого року, навесні, напередодні паски, повідь була така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба не знали.

Вода прибувала з дивовижною швидкістю. В один день затопило ліси, сінокоси, городи. Стало смеркати, розгулялася буря. Ревом ревло над Десною всю ніч. Дзвонили дзвони. У темряві далеко десь гукали люди, жалібно гавкали пси, і шуміла й лящала негода. Ніхто не спав. А на ранок усі вулиці були під водою, а вона ще прибуває. Що робити?

Тоді поліцейський справник посилає до нашого батька величезного поліцая Макара.

— Рятуй людей на Загребеллі. Потопають, чув? — наказує він батьку сиплим голосом.— У тебе човен на всю губернію, і сам ти мореплавець.

Почувши про таку біду, мати зразу в сльози:

— Паска свята?!

А батько вилаявсь, аби замовкла мати, та й каже Макарові:

— Ой рад би я людей рятувати, боюся гріха. Удосвіта Христове воскресіння. Святої ж паски мушу з'їсти скибку і випити треба по закону. Два місяці не пив. Не можу паску зневажати.

— Сядеш у карцію,—сказав Макар і понюхав на припічку жарене поросся.— Замість грамоти за врятування чоловічства й скотини, битимеш блощиць у буцигарні.

— Добре,— здався батько.— Будь ви неладні, душогуби. Іду.

Мати, як завжди перед паскою, здавалася трохи несамовитою, крикнула в жалібному розпачі:

— Ну, куди ти поїдеш? Паска!

— Давай несвячену. Грішить так грішить, сідай, Макаре! Христос воскрес!.. Наливайте по другій! З весною вас, з вербою, з водою, з бідою!

Отак почавши розговлятись у суботу, потрошки-помаленьку послули ми, проспали службу божу і тільки вдосвіта з великими труднощами стали підпливати човном до затопленого села Загребелля. Вся загребельська парафія сиділа на стріхах з несвяченими пасками. Сходило сонце. Картина була незвичайна, неначе сон чи казка. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ. Нічого не можна було

впізнати. Все було інше, все краще, могутніше, веселіше. Вода, хмари, плав — все пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці.

Весна красна!..

Ми гребли з усіх сил під мудрим керівництвом нашого батька. Було нам жарко од труда і весело. Батько сидів з веслом на кормі — веселий і дужий. Він почував себе спасителем потопаяючих, героєм-мореплавателем, Васко да Гамою. І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська. І саме тому, що душі в нього вистачило б на цілий океан, Васко да Гама часом не витримував цієї диспропорції й топив свої кораблі в шинку. Кажуть, п'яному море по коліна. Яке там! Неправда. Тільки довідавсь я про це не скоро. Топив наш батько кораблі задля того, щоб бодай хоч іноді у брудному шинку маленька калюжа його життя обернулась хоч на час у море — бездонне і безкрає.

Вода прибувала з великою люттю. Не встигло село отямитись, як опинилося на острові, і острів став зникати під водою, потопати.

— Рятуйте-е!..

Бистра текла по вулицях, левадах з піною і аж сичала попід призьбами й сінешніми дверима, заливала хліви, кошари, клуні. Потім, піднявшись аж на півтора аршина зразу, ввірвалась в хати через двері й вікна.

— Ой про-бі, ря-а-атуйте!

Хати хитало течією. Ревла худоба по кошарах. Позаклякали коні на припонах по шию у воді, свині потопились. З сусідніх задесенських сіл несло потоплених роздутих биків. Вода добралася до церкви, до самих царських врат. Потонуло все село. Один лише Ярема Бобир, наш родич

по дідовому коліну, не постраждав у цій пригоді. Він знав прикмети до всіх природник явищ і особливо вірив у мишей. Про повідь він довідався наперед, ще аж зимою. Коли на хрещення мишва почала тікати з клуні й комори по снігу, наш хитрий дядечко зразу догадався, що буде весною біда. І як не сміялись тоді з нього дурні необачні кутчани, він мовчки розібрав на сінях стріху, зробив на даху кошару, побудував східці, наносив повне горище сіна і збіжжя. І ось, коли село замість: "Христос воскрес",— гука в розпачі: "Рятуйте",— велике Бобиреве сімейство розговлялось на даху коло ясел в оточенні корови, коней, овечок, курей і голубів, зовсім як на старій картині, що висіла колись у церкві.

— Рятуй-те! Хата пливе!..— гукали знизу.

— Христос воскрес!

Тут Христу довелось почути за воду таке, якого чув ні один засідатель за невідповідні діла. Та ще хтось пустив провокаційну чутку, ніби попадає у великий піст їла скоромне, яке вона одержувала вприпуст з закритого попівського розподільника. Галасу було багато. Проте, коли вдуматись, це не були антирелігійні безбожницькі розмови. Сидячи на стріхах з несвяченими пасками серед потопленої худоби, віруючі, очевидно, хотіли, щоб бог був трохи більш уважним до створеного ним світу. Простіше кажучи, їм хотілось від бога, матері божої і всіх святих чогось кращого, а не таких пригноблюючих і невчасних прикростей.

— Ну справді, яка це в нечистого паска, коли її, хай бог простить, доводиться їсти несвячену. Вся парохвія на стріхах, а в хатах соми плавають.

— Христос воскрес, мокрогузи! — весело гукнув мій батько, коли човен, пропливши поверх тину в двір, стукнувся носом під стріху.

— А, ну його к лихій годині,— обізвався з стріхи немолодий вже чоловік Лев Кияниця і подав батькові чарку.—Воістину воскрес. Рятуй, Петре, та хоч не смійся. Скоро он хату понесе. О, вже ворушиться!

— Ой пробі! Рятуйте! Про-о-обочку! — закричали баби.

— "Воскресенія день просвітимось, людіє! Паска господня, паска од смерті до життя і од землі к небесі..."

— Рятуйте! Топимось...

Скоро з-за хати вплив невеличкий човник, а в човнику й співці — отець Кирило, дяк Яким і керманич за веслом — паламар Лука. Духовні особи плавали давно поміж хатами і святити паски, підтримуючи морально-релігійний рівень парафії.

— Давайте сюди, батюшко! Діти паски плачуть.

— Потерпіть, православні! — гукав отець Кирило.— Преплагий создатель посилає нам знаменіє в водах своїх яко благое предвозвестіє урожаю злаков і трав... Куди правиш, іроде! До стріхи, до стріхи прав. Ой упаду!

Паламар Лука причалював отакечки до стріхи. Служителі культу кропили паски й крашанки весняною святою водою і так потроху нахваталися на холоді по чарці, що вже й забули якої співати.

— Тут, батюшко, не "воскресенія день", а "вниз по матушці" заспівати б слід,— пожартував наш батько, сміючись.

— Чого смієшся! — розсердився отець Кирило. Він не любив мого батька за красу і нешанобливу вдачу.— І тут ти проти бога, нечестивець, безвірнику лукавий!

— Батюшко, і ви, дяче, і ти, паламарю, давайте щодо сповідання віри умовимось одразу: я не проти бога,— весело сказав мій батько, притягаючи до човна арканом напівутоплону телицю.— Сашко, хватай її роги. Держи, не бійся! Я підведу аркан під черево... Не проти бога я, духовні люди, не проти паски і навіть не проти великого посту. Не проти вола його, і осла його, і всякого скота його... І коли я часом гнівлю його всесильне, всеблагее, всевидящее око, так це зовсім не тому, що я в нього не вірую чи вірую в якогось іншого бога.

— Ось будеш ти смалитись у пеклі за отакі слова! — заступився за господу дяк.

— Дарма,— сказав батько і, підваживши телицю великим кілком, ловко втяг її у човен.— Раз уже я грішний, так де мені й смалитись, як не там, де ви кажете. Звичайно, богу з неба більш ніж нам видать, що й чого, який огонь чи воду пустити на нашого брата, чи мишву, чи черву, чи суховій, чи лихе начальство або війну. Ну, з другого ж боку, я теж, як божеське створіння, маю свій інтерес і розсудительність, хоча й дрібну, проте не злу і не дурну неначе. Справді, чого мені хвалити бога, і особливо на великдень, от за таку повідь? Мені не звісні божі плани щодо такої порції води. Не бачу я, яке в оцій воді добро.

— Путі господні несповідимі,— строго промов отець Кирило.

— Авжеж,— згодився батько і по-хазяйськи оглянув повідь.— В такому плануванні води повинен, очевидно, бути великий божественний смисл, та тільки про себе я знаю одне: штани в мене мокрі і чуб не висихає.

— Замовч, нечестивцю! — гнівно гукнув отець Кирило, і тут раптом створилася прикрість. Похитнувшись у човні, священнослужитель зателіпав руками і полетів сторч у воду! А човен тоді хить на другий бік,— од дяка й паламаря тільки жмурки пішли.

Ой як же не заребоче наше потоплене село, як не возрадуються стріхи! Баби, дівки, діди, чоловіки, діти! От народ! Отак сміятися з святої паски, з самих себе, з усього в світі на Великдень! І де? На стріхах, в оточенні коней і корів, що тільки роги й голови стирчать з холодної води. Ні! Національний характер загреблян не піднявся до верховин розуміння закономірності й доцільності лиха. Він спокусив їх на сміх з святої навіть паски. Дивлячись на людей, усміхавсь і мій батько — великий добрий чоловік.

— Ну й паравія! Щовесни отак мокне вже тисячу, може, літ, і чорт їх не витопить і не вижене звідси. Природа!..

Зачепивши отця Кирила за золотий ланцюг ручкою весла, батько витяг його, як сома, в свій ковчег до корів і овечок. Потім стали витягати дяка і, витягаючи, так нареготались, що забули про паламаря Луку, якого, мабуть, чи не з'їли раки, забув уже. Отака була вода.

Загинуло й щезло геть з лиця землі моє село не від води, а від вогню. І теж весною. Через півстоліття. В огні теє село згоріло за допомогу партизанам, і люди, хто не був убитий, кидалися в воду, охоплені полум'ям.

Згоріла церква, переповнена кричущими людьми. Високе полум'я палахкотіло вночі, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі вогненні пласти соломи, немов душі загиблих матерів, розносило вітром в темну пустоту неба. Карателі ганялись по вулицях і городах за жінками, однімали дітей і кидали в огонь палаючих хат, і жінки, аби не жити вже, не бачити, не плакати, не клясти, плигали самі вслід за дітьми і згорали в полум'ї страшного фашистського суду.

Повішені дивилися вгору з моторошних шибениць, гойдаючись на вірвовках і одкидаючи на землю й на воду свої жахливі тіні. Все, що не встигло втекти до лісу, в очерети чи таємні партизанські нетрі,— все

згинуло. Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садів, ні добрих веселих людей. Одні лише печища довго білили серед попелу.

Горів і я тоді в тім вогні, загинув усіма смертями людськими, звірячими, рослинними: палав, як дерево чи церква, гойдався на шибеницях, розлітався прахом і димом од вибухів катастрофічних. З м'язів моїх і потрощених кісток варили мило в середині двадцятого століття. Шкіра моя йшла на палітурки і абажури для ламп, валялась на дорогах війни, виутюжена важкими танками останньої війни людства. І сталось так, що я не стримався одного разу і, вигукуючи з полум'я бойові гасла й заклики до лютої помсти ворогам, гукнув: "Болить мені, болить!"

— Чого ти крикнув? — укорили мене.— Що призвело тебе до цього в такий великий час — біль, страх?

— Страждання. Я художник, пробачте, і уява завжди складала мою радість і моє прокляття. Вона раптом зрадила мене. При спогляданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загинає не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жахливішого в світі?!

З того часу я почав утішати себе химерною думкою, що бездоганність людська є в більшій мірі ділом удачі й щастя, аніж наслідком чеснот.

І був я неправий, звичайно. Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ. Дивно й жалісно часом думати, що нема у нас сили і ясності духу проіннятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси марно проходить мимо наших очей.

Але сідаймо ще раз у вербові човни, прошу вас. Візьмімо весла ясенові і вернімось на Десну, на веселі води того року, коли рятували ми з батьком людей на великдень.

Довго стояла вода весняна, пам'ятаю. Ще в переплавну середу було її багато по левадах і долинах, тому і косовиця в те літо розпочалася пізно.

Збирались ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми ще збираємось. Що клопоту, а лайки, мати лає когось, потім, побачивши мене, як заголосить:

— Уже на возі, ой!.. Малого хоч би не брали! Комарі з'їдять!

— Не з'їдять, цілий буде,— сердиться батько.

— Так утопиться в Десні, от щоб я пропала, втопиться!

— Не втоплюся, мамо!

— Невіглас! Упадеш там з кручі в прірву, ой лихо мені!

— Ну, мамо, чого б я падав з кручі... годі...— я трохи не плачу.

— Так косою заріжешся. Кажу, будеш плигати поміж косами?

— Не буду! Ой їй же ти богу — не буду!

— Брешеш! Сашечко, останься дома,— благає мене мати.— Там так страшно в кущах!

— Не страшно, мамо.

— Там же ями в озерах!

— Я не полізу в яму.

— Та гадюки там у лісі, ой!

— Ну, мамо, годі... ат!

— Не їдь-бо, синочку. Не пускайте його!..

На моє щастя, на материні прохання ніхто не звертає уваги. Батько востаннє оглядає воза.

— Чи все взяли, що треба?

Все взяли: картоплю, цибулю, огірки, хліб, казан, велику дерев'яну миску, волок, рядно, косарський прилад, граблі,— все вже на возі.

І ось відчиняються ворота, мати хреститься і щось проказує, коні рушають — ми їдемо.

Я не оглядаюсь. Коло хати мати-зозуля кує мені розлуку. Довго-довго, не один десяток років буде проводити мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий.

Довго вириватимусь я в дорогу, поспішаючи в тривожну далечінь. Прощання перейде колись у картини мої, розлука зів'є собі гніздо в моєму серці. Всі покидатимуть когось і поспішатимуть назустріч невідомому, і комусь буде жаль. Тільки я ще нічого не знаю про се.

Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер. Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім. До Десни верстов п'ять дуже складної дороги. Переїхати треба дві великі калюжі з гнилицями, що ніколи не висихали, два мости, потім знову одну гнилицю, потім два хутори з собаками і село Мале Устє по вузесеньких кручених вуличках, далі треба їхати вздовж річки крутим берегом і боятись, щоб не перекинутись у

воду, потім треба було брати праворуч униз і з розгону — через річечку бродом, далі на гору і з гори, і знов на гору і з гори, а далі праворуч раз і другий, і знов понад річкою між осик і дубів, і вже аж там, над самою Десною, було моє царство.

По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знову бачив навколо себе вгорі їх велетенські спини, а над спинами і косами, які вони тримали в руках, як воїни зброю, у високому темному небі світили мені зорі й молодик.

Пахне огірками, старим неретом волока, хлібом, батьком і косарями, пахне болотом і травами, десь гукають, і... зразу чую, деркачі й перепілки. Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон, щасливий.

Прокидаюсь на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода, ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокошу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись лугу. Вбігаю в ліс — гриби. У лози — ожина. В кущі — горіхи. В озері воду скаламучу — риба.

Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чищу картоплю, ожину збираю косарям для горілки. Після косовиці починаєм гребти сіно гуртом, і ось потроху міняється наш світ чарівний: батько, дід і дядько стають чомусь мовчазними і збентеженими, якась підозра проявляється в очах: вони починають ділити копиці.

Сінокіс у нас був гуртовий. Його ніхто не міг поділити, бо кожен боявся, що йому припаде та третина якраз на коліні Десни, яку щороку ріже нещадно весняна вода. Тому косили і гребли гуртом. Потім ділили копиці, і вже тільки тоді кожен стягав їх у стоги до свого куреня. І так ставалося чомусь, не знаю, що при розподілі копиць ні одна майже косовиця не кінчалася миром. Завжди чомусь здавалось батьку або дядьку, що хтось когось обдурив на одну копицю, і тоді, слово за слово, серця сповнялися лютого гніву і великі наші батьки починали лаятись, гукати, а потім битися над зачарованою річкою Десною.

Вони билися великими кілками, граблищами, держаками вил, тримаючи їх в обох руках, як древні воїни. Часом вони ганялись один за одним з сокирами, гукаючи так голосно і страшно, що луна йшла по Десні, понад Черв'яковим лісом і понад тихими, таємничими озерами. Тоді ми, діти, теж починали ненавидіти одні одних, цебто ми з братом Самійлових хлопців, і готові були теж кинутись у бій, та боялись. Для повноти ненависті у нас ще не вистачало літ і недолі. До того ж нам вельми не хотілося втрачати рибальське товариство. Ми одвертались і не дивились тоді на малих своїх ворогів.

Одні тільки коні не брали участі у війні. Вони паслися вкупі, однаково худі й мозолясті, з великими вавками на потертих спинах, і хитали головами, байдуже дивлячись на нас і одганяючи дурних своїх оводів.

У цих запеклих боях особливою відвагою і хоробрістю відзначався дід. Минуло вже півстоліття, як його не стало, але скільки б я не жив, ніколи не забуду войовничої пристрасті, що ховалася в добрих дідових грудях.

Він був здатний до такого шаленого накалу гніву, що йому міг би позаздрити найбільший у світі артист чи генерал.

Під час бою він весь палав. Його високі груди ходили тоді ходором. Дудочки свистіли куди попало, хрипіли й кукурікали з його грудей, але їх перекривав його одчайдушний бойовий клич: "Сибір нашого царя!"

З цим могутнім гаслом він кидався в атаку, мов справжній отаман свого сінокосу, поки грижа не валила його під копицю, де він качався тоді на спині, закарлючивши ноги і навіть пальці на ногах, хапаючи її руками і заганняючи назад, як злого духа. Упоравшись трохи з духом, дід знову хапав вила чи сокиру і стрімголов кидався в саме пекло. Тоді загарбник Самійло не витримував дідового нападу і подавався навіть під дуби. Вони бігали поміж дубів і копиць, та не міг уже Самійло втекти від діда. Вже спотикнувся він, захекався, уже почав кричати: "Ай, рятуйте!" Вже замахнувся дід на Самійла сокирою... Тоді я не витримував і затуляв очі, а вони рубали один одного сокирами, як дрова. Кров лилася з них казанами. Вони відрубували один одному голови, руки, врубалися в розпалені груди, і кров, кажу ж бо, лилася з них відрами, казанами. Вони то розбігалися, то кидались один на одного в атаку з довжелезними дерев'яними вилами, кричачи:

— Уб'ю!..

— Прохромлю!..

— Ай, рятуйте!..

— Ага-а-а!..

Розлючений Самійло кидався на діда, і прохромлював його живіт наскрізь величезними кидальними вилами, і притискав до стерні, мов Георгій Побідоносець змія. Дід так страшенно кричав од болю, що листя на дубах шелестіло, а луна йшла така, що жаби плигали в озера і ворона, про яку йтиме мова далі, піднімалась над лісом. Однак дід устигав якось розмахнутися знизу і так хряснуть Самійла сокирою по лисині, що голова в нього розвалювалася надвоє, як кавун, і тоді Самійло... Отаке-то.

Ці страшні побоїща закінчувалися десь аж підвечір, проте завжди щасливо. Всі виявлялись живі і неушкоджені, тільки довго і важко хекали від внутрішнього вогню. Отамани були бліді од сильного бойового пеку і розходилися по курнях, грізно оглядаючись.

Полум'яний дід довго не міг прочахнути. Він був пристрасний воїн і випивав після бійки добрий глек холодної води, не забуваючи перехрестити воду перед тим, як пити.

— Давайте вже полуднувать, чи що!

— Який там полудень! Вечеряти вже пора,— одказував батько, поглядаючи з палкою ненавистю на ворожий курінь.

Після вечері зразу ж лягали спати. Часом я засинав ще до вечері, дивлячись на зорі, або на Десну, або в вогонь, де варилася каша. Тоді батько або дід довго будили мене вечеряти, та вже важко було мені розплющити очі, і я падав з їх рук у сон, як лин в ополонку, тільки мене й бачили.

Дід любив спати під дубом. Перед тим як заснути, він довго і якось так лагідно позіхав, ніби прощаючи світу всі його пустощі, і розказував косарям про молоді свої літа, про чумацтво, про те, як колись все було не так. Все було краще. Річки й озера були глибші, риба більша й смачніша, а що вже грибів та ягід у лісі — не переносити, та й ліси були густіші, трави — вуж не пролізе, хіба тепер трави!

— Та що й казати,— зітхав під кущем косар Тойгуб.— Усе марніє, поганішає.

— Е-е! — філософує дід під дубом.— То було колись роси які, та води, та болота довго стояли. А тепереньки вже скоро, видимо, геть-чисто все повисихає й зведеться ні на що.

— Еге! Уже, казав той, до того, мабуть, воно йде,— погоджувався, зітхаючи крізь сон, Тройгуб.

— А комарів було! — захоплювався спогадами дід.— Дихати нічим, повірите, та здорові, як ведмеді. А тепер хіба се комарі? Так, наче їх і нема зовсім... Або деркачі. То ж було як почнуть тобі деркати вночі, спати не можна, щоб мене господь покарав. А зараз де-не-де тобі деркне. О, чуєте? Мабуть, вже й на їх перевід приходить...

Справді, два деркачі, що почали перегукуватися в траві над Десною, раптом притихли, немов почувачи, що мова йде про їхню деркацьку долю.

Я слухав ці розмови під дубами, і так мені чомусь робилося тоскно, так жалко, що світ споганіє, поки я виросту, і не буде вже сінокосу тоді, ні риби.

— Хто се тобі казав? — спитав мене батько, коли я приліз до нього й почав хлипати.

— Дід.

— Не слухай діда, синку. Дід старий, хіба він що поміває. Старі люди дурні. І наш дід дурний, хіба ж розумний? Йому б тільки ото їсти та дурниці всякі говорити. Еж і приказка каже: "голова сивіє, чоловік дурніє".

— А Десна висохне, тату?

— Та не висохне. Ціла буде. Спи вже, годі.

— Так рибу виловлять.

— Не виловлять. Тепер, синку, риба розумна. Раніш люди були дурніші, то й риба була дурна. А тепер люди порозумнішали, то й риба стала, хоча й дрібна, ну, розумна та хитра — страх. Хто там тепер її піймає? Спи.

Я прислухаюсь. Щось заскрипіло і тихо десь плеснуло на Десні. Дивлюся — вогник: плоти пропливають. Чути людські голоси. Я тоді знов до батька:

— Тату!

— Що, синку?

— Що там за люди пливуть?

— То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії пливуть.

— А ми хто? Ми хіба не руські?

— Ні, ми не руські.

— А які ж ми, тату? Хто ми?

— А хто там нас знає,— якомсь журливо проказує мені батько.— Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой... мужики, й квіт. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки звання зосталось.

— А дід каже, що колись комарі були великі...

— Ото хіба що. На комарах він знається багато. Ціле життя чумакував по степах, то годував їх, та гроші потім по шинках пропивав. Страшно згадать, що було...

— А що ж, не було? — почувся раптом винуватий голос діда.

— А що ж, не було? Мовчали б уже,— сумно якось одповів у темряву батько.

Вони ще про щось говорили, але я не все розумів. Почував тільки, засинаючи, що не все було добре в давнину на білому світі. Було лиха багато і великого смутку.

Стало тихо. Хропли косарі під дубами. Дід довго протяжно позіхав, потім перехрестив рота, корінь дуба, Десну і, обклавшись хрестами, заснув.

Почали гукати деркачі, перепел, бугай, ще якась птиця. Скинулась здорова риба серед Десни, так я взяв і собі заснув.

Погодою у нас на сінокосі щось, казали, років з півтора завідувала ворона. Це була, так би мовити наша фамільна ворона. Вона возсідала коло нашого куреня на високій сокорині і звідти бачила всіх нас і все, що ми пили, їли, яку рибу ловили, чи де зарізали деркачика косою чи перепілочку, бачила усіх пташок у нашій лісі, все чула і, найголовніше, віщувала погоду. Вона бездоганно вгадувала наближення дощу чи грому ще при безхмарному ясному небі, і тільки вже після того, як раптом вона крякне тричі спеціальним голосом, дід починав ні з того ні з сього кашляти і позіхати, і ми тоді вже незабаром кидали граблі й вила і теж, позіхаючи, падали, як сонні, під копиці. Один тільки дядько Самійло не піддавався воронячим чарам. Навпаки, тоді трусився від гніву.

— Га, не здохнеш ти! Киш, нечиста сило!..

Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером. Не був він, як уже можна догадатись по одному його імені і по тому, що тут писалось, ні суддею, ні справником, ні попом. Він нездатний був на високі посади. Він навіть не був добрим хліборобом. Він вважавсь поганим

хліборобом. Його розумових здібностей не вистачало на сю складну і мудру професію.

Але, як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудював він косою, як добрий маляр пензлем,— легко і вправно. Коли б його пустили з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша.

Поза своїм талантом, як се водиться часто серед вузьких фахівців, він був людиною немудрою і навіть немічною.

Як не проклинав він ворону, як не загрожував їй кулаками, а не минуло й півгодини, як з-за лісу насунулась велика темно-сиза хмара й почав накрапати дощ.

Ворона знала кожного з нас як облупленого, бачила — хто чим дише і чого хоче. Раз батько, розсердившись за дощ, що вона накаркала, попросив Тихона Бобиря, єдиного мисливця на всю округу, застрілити її з шомпольної рушниці. І що ви думаєте? Не встиг ще батько затулити рота, як вона знялась із своєї сокорини й перелетіла за Десну на високий дуб. І хоч Тихон категорично відмовився стріляти не дозволену законом божим птицю, вона повернулася з дуба тільки ввечері і накаркала такого дощу й грому, що погноїла все сіно.

Тут читач може сказати, що така ворона нетипова і що дощ міг погноїти сіно і без її каркання, і без дідового кашлю, на основі чисто наукового метеорологічного прогнозу. Я скажу,— так, можливо. Але я й не збиравсь писати про типове. Я описую тільки таке, що було колись на Десні якраз тамечки, де в неї впадає Сейм.

До речі, раз уже мова зайшла про погоду і про мисливця, який одмовився вбивати вищеописану ворону, доведеться описати й самого

мисливця. Тільки для повноти картини спробуємо, змалювати його неповторний образ не звичайним способом, а, так би мовити, з точки зору качок, що водились у нашому озері. Зробити це доведеться не так для краси стилю, як для більшої правди, бо він же качок убивав, а не вони його.

— О! Вже кульгає...— кряче було стара качка своїм каченяткам.— Киш у ситняк! Ач, хитається, добра б йому не було...

Каченята миттю ховались хто куди, качка теж непомітно зникала під воду. На озері створювалась тиша. До берега наближався Тихон з рябим мисливським собакою. Якщо, пустуючи серед латаття, каченята робились неслухняні, збентежена мати качка місця собі не знаходить:

— А рятуйте, ціліться! Бачите? Зараз бахне так, що пір'я з когось полетить...

Тихон Бобир дійсно вже цілився з берега.

— Ну, що ж тепер буде? Ой пробочку, пропали ми... Тихо ж бо, кажу, не хлюпайте, бодай ви повиздыхали!..— крякала качка з розпачу.

Каченята притихали й не рухались... Ніде не шелесне...

Так. Ну, тепер, поки гряне той постріл, ми маємо час розповісти про Тихона зі свого, людського боку. Чоловік він був бідний і тому, аби не витратити зайвих зарядів, мусив зробитися снайпером. Проте вбивати диких качок йому доводилось нечасто. Чому? Ось чому. У Тихона одна нога не була в злагоді з другою. Вона була значно коротшою, тоненькою і не розгиналася навіть у сні. Внаслідок такої діалектики природи всі качки, нирці, курочки, чайки, все наше птаство впізнавало його ще здалека і ховалось у ситняк або у воду, під латаття. Так чином навіть крива нога і та часом служила гармонії природи, її рівновазі.

Крім того, гармонії природи у великій мірі сприяла і Тихонова рушниця. Вона була така старовинна, що її курок мисливець носив завжди в кишені і надівав його куди слід вже перед самим пострілом. Цілитись Тихон любив довго.

— Ну стріляйте вже, дядьку,— шепочу я Тихонові, а серце завмерло від страху: ну, зараз трахне! — Стріляйте... Он вже впливають... Хіба не бачите... Ну, дядьку!..

Я хутко набираю повітря і перестаю дихати. Від до того чекання роблюся синім. Однак пострілу не відбулося. В самий найвирішальніший момент раптом виявилась відсутність курка. Де курок? Він, певно, одвалився і загубивсь у траві. Довго ми шарили кругом у траві й під кущем, вже сонце почало заходити,— нема курка. Ой який я нещасний! А тут качки розлітались і сюди і туди. Стара теж помітила, що в нас діла погані, й собі впливла з цілим виводком.

— Стріляйте вже, чого поснули! — чути, гукає здалека батько.

— Ні, дядьку, сьогодні не вийде. Курок, мабуть, чи не дома в жилетці забув,— сумно відповів батькові Тихон і закульгав до села.

Я трохи не заплавав. Собака теж зробився невеселий і, покрутившись, знехотя потюпав геть. Качки раділи, гуляли, плескались. Уже і в ніч пішло, а вони все плещуться.

Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю, крім качок, у Тихона не піднімалася рука. І цілком зрозуміло: всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві, якщо підвернеться або впіймати. А вже там про вальдшнепів, дупелів, кроншнепів — ніхто навіть і не думав, що вона є взагалі з світі. Літає щось під лісом, як тінь, а що воно — хрін його знає. Не вгледити.

Диких звірів теж було мало — їжак, заєць, тхір. Вовки перевелись, і навіть саме слово "вовк" вважалось вже наче дідовою лайкою: "га, вовк би тебе з'їв". Водилися леви, ну теж дуже рідко. Один лише раз по висипу Десни пройшов був лев, та й то, кому не розказую, ніхто віри не йме.

А було ось як. Поставили ми з батьком перемети в Десні і пливемо до куреня в душогубці на палець од води. Вода тиха, небо зоряне, і так мені добре плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі. Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється. "Скинься, риба",— думаю — скидається риба. Гляну на небо: "Зірко, покотися",— котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: "Дайте голос, трави",— гукають перепілки. Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег: "Явися на березі лев",— появляється лев. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. Іде поволі вздовж висипу над самою водою.

— Тату, гляньте — лев,— шепочу я батькові, як зачарований.

— Де там той лев. То ж...— далі батько почав пильно вдивлятися, і, коли човен порівнявся з левом, батько підняв весло і гучно ляснув плазом по воді. Ой, лев тоді як стрибне та як рикне! Луна покотилася громом. З мене вилітає душа. Весь берег, кручі, лози,— вся округа переповнилась трепетом. Батько трохи весла не випустив і, вже на що був хоробрий, а теж засмутився і сидів нерухомо, аж поки нашу душогубку не однесло водою і не прибило до крутого берега. Посидівши ще мовчки з півгодини, ми оглянулись — ні висипу, ні лева: подався десь у лози.

До самого ранку горів у нас вогонь на курені над Десною. Мені було страшно і чомусь жалко лева. Ми не знали з батьком, що робити, коли почне він їсти наших коней чи діда, що спав під дубом. Я довго прислухавсь, чи не гукне він ще раз. Не гукнув. Перед сном мені так палко захотілось розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно. Мені набридли одні телята й коні.

На другий день казали вже, що ненадовго пощастило тому левові звільнитися з клітки. Коли трапилась аварія поїзда під Бахмачем і клітка мандрівного звіринця поламалась, виплигнув він на волю, глянув навкруги, і так йому, очевидно, стало погано, так остогидли глядачі, й приборкувачі, і все на світі, що він махнув на все та й подався на Десну знайти собі хоч трохи відпочинку. Тільки не прийшов він і тридцяти верстов, як догнали його, оточили з усіх боків і вбили, бо він був лев. Не міг же він ходити серед телят і коней. Його ж у віз не запряжеш, яка з нього користь. Коли б ще вмів він гавкати чи мекати,— голос не годиться: гукає так, що листя в'яне й трави стеляться... Ну добре... Ой, що хй я пишу! Здається, не плив я човником тієї ночі по Десні. Плив батько сам, а я лежав на курені, під дубом, коло діда. Може, й так. Ну, лев же все-таки проходив нашим берегом! І десь коло Спаського вбили його стражники!

Тут над левом, думаю, пора поставити крапку і перейти до описання домашніх тварин, бо вже почувається якась непевність в пері: вже прокидаються мої редактори в мені. Вони живуть навколо мене скрізь. Один за лівим вухом ззаду, другий під правою рукою, третій за столом, четвертий в ліжку — для нічних редакцій. Вони повні всі здорового глузду і ненавидять неясності. Їх мета — щоб я писав або так, як усі, або трохи краще чи трохи гірше від інших.

Там, де моє серце холоне, вони підігривають його; де я починаю палати в огні своїх пристрастей, вони розхолоджують мій мозок, аби чого не вийшло.

— Нехай,— кажу,— щось вийде. В моєму ділі треба, щоб вийшло. Благаю!

— Ні!

— Чому не написати, що коли я був хлопчиком на Десні, мені хотілось, аби скрізь водилися леви і щоб дикі птиці сідали мені на голову й на плечі не тільки в снах?

— Це неправдоподібно, і потім цього можуть не зрозуміти.

— Таж я маленький був і ще не мав тоді здорового глузду. Я почув тоді, що воно може пригодиться.

— Для чого?

— Ну, може, для щастя.

— Викреслюєм. Адже лева можна було б не побачити, якщо це навіть взагалі не фантазія.

— Ой!.. Нізащо!..

— Спокійно. Його можна замінити чимсь більш співзвучним. Можна написати правдиво про коней. Були ж у вас коні?

— Мені про коней соромно писати.

— Чому?

— Вони були худі й некрасиві.

— Ну, тоді можна їх узагальнити якось.

— Їх не можна узагальнити. Вони були коростяві. Крім того, наші коні були невеселі.

— Ну й що з того?

А вони таки справді були невеселі, і тому перед тим, як їх описувати, згадаю краще я щось утішне, а далі вже й до коней перейду.

Проживав у нас довго собака Пірат. Це був великий на зріст, немолодий вже, поважний і серйозний пес з двома волохатими хвостами і з двома парами очей, з яких верхня пара, коли придивитися ближче, виявлялася парою рудих плям на темному лобі.

Якось одного разу, загубившись у Борзні на ярмарку, де батько продавав дьоготь, Пірат щез. Пожаліли ми його, та на тому й скінчилось. Аж ось в неділю, тижнів через п'ять, якраз після обіду, коли ми сиділи всі коло хати, лузаючи насіння, дивимось — біжить Пірат, заморений, худючий. Уздрівши здалека весь наш рід і хату, він упав додолу і повз до нас кроків, може, сто на животі, перекидаючись на спину і голосно плачучи від повноти щастя, мов блудний син у святому письмі.

— Це я, ваш Пірат, впізнаєте? — гавкав він крізь сльози.— О, який я щасливий! Як тяжко було мені без вас!.. Повірите, трохи не здох від смутку, трохи не сказився, їй-богу.

Він так зворушив нас слізьми, що навіть батько, який ненавидів одвертість почуттів, і той мало не сплакнув. Отаке буває на світі! Простий собака, а так збентежить чоловіка. Мати плакала ревно, приказувала з невимовною усмішкою: "Га бодай ти здох! Ну ви подумайте, собака, а такий жалісний і таке витворює. Ач як повзає. Тьху, де ти, в нечистого, взявся?"

Нічого казати, розумний був, добрий пес. Він користавсь у нас всіма благами собачого життя не тільки за те, що був вірним сторожем і дозорцем. Він був пес-трудяка. Він любив допомагати в господарстві, виконуючи за власною ініціативою всяку роботу: носив з городу огірки в зубах і складав у саду в одну купку, випивав зайві курячі яйця. У нього підростав уже син, теж Пірат, ще молодий, веселий, спритний собачка. Він веселив своєю артистичною натурою цілий куток. Любив гру. Був, так би мовити, собачим артистом. Грав з телям, з поросятами, курми, грав з голубами й гусьми нашими й чужими. Часом удвох із своїм батьком, віддавшись високому собачому натхненню, вони догравались до такого, що гра закінчувалась каліцтвом чи смертю їх партнерів, і тоді обидва

артисти або тікали, куди очі дивились, або прудко ховались в тютюн, щоб пересидіти гострий період свого шельмування, поки люди не позбирають пір'я і не поїдять засмажені жертви мистецтва. Мати запевняла, що коли ми їли отак у саду курку, обидва Пірати дивились на нас з тютюну і по-собачому сміялися з нас.

— Га бодай ви подохли! — гримне було раптом дід страшенним голосом, кидаючи в артистів кісткою.

Ошельмовані винуваті митці кидались мовчки навтіки, ламаючи тютюн, бодай їм добра не було.

Отож лізе таке в голову. Не спогади, а казна-що. Мо— І же, перейти до коней?

Да, так от коні...

Здавалось мені, що коні й корови щось знають, якусь недобру таємницю, тільки нікому не скажуть. Я почував їх полонену темну душу і вірив у віщування через них, особливо, вночі, коли все жило по-іншому. Коні водилися в нас різні, бо батько часто їх міняв на ярмарку. Були часом хитрі й недобрі коні. Були нещасливі, ображені мужицькі кінські душі. Були перелякані, закляті, стурбовані або заворожені навіки грішники конячі. Але всі вони були окремі від нас, пригноблені, засуджені безповоротно і навіки. І це було видно по заході сонця, коли довго дивитися зблизька у велике темно-сизе кінське око.

Один кінь у нас звався Мурай, другий Тягнибіда. Обидва вони були немолоді, сухорляві, некрасиві коні. Вже не пригадую, та, може, і ніхто не знав гаразд, яка була в їх масть. Короста з них аж сипалася скрізь, і вже вони чухались, об що тільки можна. І куди було не глянеш у дворі, скрізь на всіх кілках, ушулах виднілися сліди їх чухання, неначе весь двір був у корості. Тому, очевидно, ні в житті ще, ні в письменстві не існувало

хлопчика, що так би мріяв про кінську красу, як я, і так би соромивсь потворності.

Мурай був уже вельми старий і невеселий. Тягнибіда хоч і молодший, зате розумніший і добріший за Мурая, проте підірваний на ноги, і тому, коли він пасся часом у болоті, ноги в нього застрякали і він падав, між куп'ям у багно і мусив там лежати до ранку, бо коні ж не просять допомоги. А вже ранком, прокинувшись під сіряками й свитками, ми витягали його з болота на суше за хвіст, як іхтіозавра. Він дозволяв це робити і дививсь на нас, малих, з подякою і, як нам здавалося, з любов'ю. І я любив його за нещасливу долю і за розум. Він був розумний і добрий кінь, тільки ну абсолютно, аж нінайменшої краплиночки чогось там героїчного, чи мальовничого, чи того, що в піснях і в колядках про коней співають. І не питайте,— не було й натяку. Ах, яких ми мали некрасивих коней! Згадаю, і досі жаль і сором, хоч і пройшло вже півстоліття. Трудно жилося їм у нас. Роботи багато, корм поганий, збруя стерта, ніякої пошани. Люто часом кричав на них батько, і кляв, і бив їх раз у раз по чім попало, важко дихаючи і полотніючи од гніву.

Якось одного разу над Десною підслухав я вночі, на сіні лежачи і дивлячись на зорі, як після денної важкої праці коні розмовляли між собою, пасучись. Розмова шла про нас, якраз про батька.

— І чого він такий лихий, ти не знаєш?

— Не знаю. Я ледве стою на ногах, отак натягався.

— А я що знаю? Теж нічого. Знаю хомут, голоблі і пугу. І ще хіба його лайку.

— Знаю і я його лайку. Наслухавсь доволі. Так чомусь сумно і недобре мені.

— Сумно й мені. Колись я бігав понад хмарами,— Тягнибіда розігнувши і подививсь за Десну.—Тисячі літ, ще до возів і оранок, на моїй спині їздили пророки. Були в мене тоді ще крила. А пращур мій був кінський цар чи бог, колись казали мати.

— Були і в мене крила, та нема. Ні крил у мене вже, ні краси, тільки вавки на спині. Хоч би сіделку зробив порядну, сіделки немає. І так душа пригноблена його недобротою, а він, не знаю, як тебе, повіриш — нема тієї днини, щоб не бив. А толк який: валюся з ніг.

— Це правда. Тільки не нас він б'є.

— Балакай! Не нас! Болить же нам?

— Конику, він б'є недолю свою. Худі ми, коростяві, і сили в нас мало, от що. А натура в нього старовинна, геройська, хіба йому таких треба, як ми? Учора, коли загруз я з возом у калюжі, і він трошив мене пужалном і носакми, і кричав, роззявивши рота, як лев, помітив я в його очах страждання, та таке палке, бездонно глибоченне,— куди там наше! І я подумав: і тобі болить, проклятий, бідний чоловіче.

— Тихо. Пасімося мовчки. Ось його хлопець зоріє,— сказав Мурай, помітивши мене під копицею.

Від того часу я ні разу не вдарив коня.

— Пустіть колядувать! — чую голос дівочий знадвору. Я — зирк у вікно: то не повний місяць з зоряного неба усвітив у хату перед Новим роком. В маленькім віконці, якраз проти печі, рожевіє на морозі дівоче лице.

— Пустіть колядувать! — питається ще раз.

— Співайте! — голосно одказує мати.

— Кому?

— Сашкові!

— "Молодець Сашечко та по торгу ходив, святий вечір..." — заспівало зразу аж чотири дівки, і вже хто знав, чи то від морозу, чи такі дівчата і слова колядки у зимовий вечір, тільки спів лунає так дзвінко і гучно і світ став одразу такий урочистий, що в мене, малого, аж дух захопило. Притулившись на лавці край вікна під рушниками, щоб не помітили дівки, я весь перетворююсь на слух. І вони тоді довго і повільно, ніби линучи в безмежну далечінь часу, на сімсот, може, літ, виспівують мені талан. І ось, вслухаючись в чарівні слова, я починаю видіти: великий молодець, ходжу я по торгу з конем серед крамарів і купців. І мушу я ніби продати коня, бо слова мої співали так: "Ой коню, коню, ти порадо моя. Ой порадь ти мене, та продам я тебе за малу ціну, за сто червінців". А кінь у яблуках, шия крута, червона стрічка в гриві, одспівує мені на вухо не продавати його і спогадати про себе. Я почуваю біля вуха його ніжні м'які губи, а слова коневі у дівчат такі, що повік пам'ятатиму: "Ой чи ти не забув, як у війську був, як ми з тобою бились з ордою, да як же за нами турки влягали, ой, да не самі турки, пополам з татарами. Да догнали ж бо нас аж на тихий Дунай, до крутого берега,— святий вечір..."

Що ж мені робити? Вже коні ворожі іржуть на Дунаї і ворожі стріли піють недолю мені. Тоді, розкривши широко очі, я почуваю, ніби якась сила піднімає мене з лави і виносить з хати прямо на коня, і тут кінь мій скочив, "Дунай перескочив, да Дунай перескочив, копита не вмочив, і ні шаблі кінця, ні мене, молодця,— святий вечір...".

Я вертаюсь з Дунаю до хати, оглядаюсь: аж і мати співає, гойдаючи колиску, і в неї зовсім не хатня мрія, щось зовсім не буденне, ніби сама вона теж лине десь у просторах свого серця, і дівки за вікном на морозі під зоряним небом. Ой як гарно! А Дунай широкий та глибокий. Вода холодна, аж сичить. А по тім боці турки й татарва лютують, що так багато я їх потоптав конем.

Потім співали другі й треті дівки. Чого тільки не чув я про себе. Там уже я і збирав війська, аж землі важко, і вибивав ворота у чужі городи, і орав поле сизими орлами, і засівав поле дрібним жемчугом, і мостив мости все тесовії, і постилав килими все шовковії, і сватав паняночку з-за Дунаєчку, з-за Дунаєчку королеву дочку. І лісами їхав — ліси шуміли. Мостами їхав — мости дзвеніли. Городами їхав — люди стрічали, поздоровляли,— святий вечір...

Потім мене переносили вже зовсім сонного на піч. Там я і засинав на житі серед пісень, міцно обнімаючи за ший свого яблукатого коня. Там я давав собі слово ніколи не продавати його ні за які скарби. Так і не продав я його по сей день. Ой коню, коню, не продам я тебе. Як би часом не було мені трудно, як турки й татарва не обступали на торгу мене, не розлучуся з тобою ні за яку ціну.

От які були у нас коні.

Минули трохи згодом косовиця й жнива. Поспіли груші й яблука на спаса. Малина й вишні одійшли давно. Штани мені пошили нові з довгими холошами і повели до школи.

Учитель Леонтій Созонович Опанасенко, старий уже, нервовий і сердитий, очевидно, чоловік, носив золоті гудзики й кокарду. Він здавався мені величезним паном, не меншим од справника чи судді. На зріст він був вищий од батька, що також надавало йому грізної сили.

— Это твой? — спитав він батька, зиркнувши на мене з-під окулярів утомленими очима.

— Так, звиніть, се мій хлопець, чи, сказати б, ребятьюнок меншенький,— відповів батько тихим чужим голосом, смиренным, як у церкві.

— А как зовут?

— Сашко.

— Тебя не спрашиваю. Пускай сам ответит,— сказав тоном слідчого учитель і знову прохромив мене своїм сірим оком.

Я мовчав. Навіть батько і той якось трохи злякався.

— Ну?

Я вчепився одною рукою в батькові штани, другою за шапку і хотів був сказати своє ім'я, та голосу не стало. Рот спустів і висох.

— Как? — нахмурився вчитель.

— Сашко,— прошепотів я.

— Александр! — гукнув учитель і невдоволено глянув на батька. Потім знов перевів на мене очі і поставив мені найбезглуздіше і найдурніше запитання, яке тільки міг придумати народний учитель: — А как зовут твоего отца?

— Батько.

— Знаю, что батько. Зовут как?!

Ну, що ви скажете? Ми глянули з батьком один на одного і зразу догадались, що діло наше програне. Проте в батька була ще, певно, якась крихітка надії.

— Ну, скажи, синку, як мене звать. Кажи-бо, не бійся, ну!

Я одчайдушно закрутив головою і так круто одвернувся, що трохи не впав, коли б не вдержався рукою за батькові штани. Якась нудьга підступила мені до горла. І так мені стало погано, погано.

— Ну, кажи-бо, не крутись. Чого мовчиш, ну? — І батько хотів підказати мені своє ім'я, та, видно, теж посоромивсь.— Не скаже, звиняйте, малий ще. Соромиться.

— Не развитой! — промовив нерозумний учитель.

Ми з батьком пішли геть.

Було се в далекі старі часи, коли ми не мали ще здорового розуму. Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає, забувається й губиться в невинний зміні годин, і всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу.

А не занадто вже я славословлю старих своїх коней і село, і стару свою хату? Чи не помиляюсь я в спогадах і почуттях?

Ні. Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише "помилку", яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим у велику добу комунізму!

Було в минулому житті моїх батьків багато плачу, темряви й жалю. Неясні надії й марні сподівання знаходили собі могилу в горілці й сварках. А найбільш, чого їм відпустила доля,— роботи, тяжкої праці. Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько з матір'ю. Так, ніби всі були народжені для любові і мали всі талант до неї.

Таж, певно, не знайшли одне одного чи не доглянули, і гнів, і ненависть, які були огидні їм ціле життя, підкинула їм ворожка-чарівниця, і все життя облудні примари невпинно турбували їх і бентежили марно. І все життя їх було скорботним, як життя древніх.

Вони не знали, як змінити його, і, віддаючи перевагу тому, чого не судила їм доба, не порадувались.

Тільки було це так давно, що майже все вже розтануло в далекім мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна зосталася нетлінною у стомленій уяві. Свята, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій.

Нема тепер уже таких річок, як ти була колись, Десно, нема. Нема ні таємниць на річках, ні спокою. Ясно скрізь.

Нема ні бога, ані чорта, і жаль мене чомусь бере, що вже нема в річках русалок і водяних-мірошників нема. Зате багато дачників тепер купається в трусах, на зло робочим людям, в гарячий літній час і, очевидно, на досаду, бо чого ж мені й досі так соромно відпочивати там, де працюють люди?

Тоді Десна була глибокою і бистрою рікою. У ній тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голий. Ще ніколи було усім.

Були ми всі тоді трудящі чи малі. Дівчата не купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки.

Чоловікам з давніх-давен не личило купатись за звичаєм. Жінки ж боялися водою змити здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я — здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже багато літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шлях.

1954—1955 рр.